

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 4.9 / 2023

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI NASRIY MATNLAR BO‘YICHA AYRIM MULOHAZALAR

Berdiev Xusan Xolnazarovich

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

+998991252041; e-mail: rustam_berdiyev1996@mail.ru

SamDU O‘zbekiston – Finlandiya pedagogik instituti dostenti,

Botirova O‘g‘iloy Yadigarovna

SamDU O‘zbekiston – Finlandiya pedagogik instituti Magistri

+9989112983836; e-mail: ugiloybotirova9@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Devonu lug‘otit turk”da nasrning qadimgi namunasi sifatida manba bo‘la oladigan namunalar ham keltirilganligi haqidagi ma‘lumotlar atyib o‘tilgan. Shu bilan birga buni isboti sifatida Iskandar Zulqarnayn va turk xoqoni Shu qo‘shinlari to‘qnashuvi haqidagi materiallar kuzatilib, ulardan namunalar berilgan.

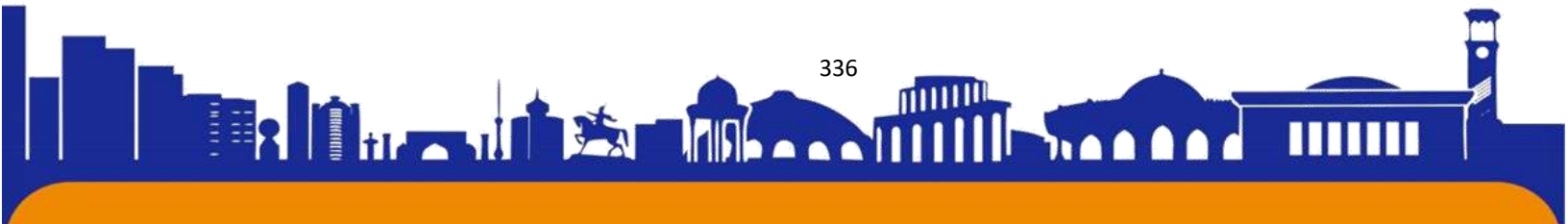
Iskandar haqidagi rivoyatlar yozma adabiyotda keng o‘rin egallaydi. Buni tarixning turli davrlaridagi Iskandar haqidagi manbalardan ham bilib olishimiz mumkin. Ammo bu rivoyatlarda o‘sha davrda yashab o‘tgan ijodkorlarning ma‘lum bir maqsadlari aks etganligi shubhasiz.

“Devonu lug‘otit turk”dan o‘rin olgan nasriy parchalarning e‘tiborli tomoni shundaki, ular bir-birini to‘ldiradi, yaxlit asarning bo‘laklari sifatida taassurot uyg‘otadi.

KALIT SO‘ZLAR: “Devonu lug‘otit turk”, Iskandar Zulqarnayn, öga, ujq‘ur, chigil, tutmach ,turkman, Altunxan, “Tawg‘ach”, Chin, Turk xoqoni Shu.

“Devonu lug‘otit turk”da nasrning qadimgi namunasi sifatida manba bo‘la oladigan namunalar ham keltirilgan. Buni Iskandar Zulqarnayn va turk xoqoni Shu qo‘shinlari to‘qnashuvi haqidagi materiallarda kuzatish mumkin.

To‘g‘ri, fotih Iskandar haqidagi rivoyatlarning yozma adabiyotga kirib kelish jarayoni turli davrlarda yashab o‘tgan ijodkorlarning ma‘lum maqsadni ko‘zda tutganligi bilan bog‘liqligi, shubhasiz. Uning zafarli yurishlari, favqulodda

tadbirkorligi, ayni paytda, turklar zaminida talofat ko‘rib sulh tuzishga majbur bo‘lganligi haqida ham ko‘plab rivoyatlar paydo bo‘lgan.

“Devonu lug‘otit turk”dan o‘rin olgan nasriy parchalarning e‘tiborli tomoni shundaki, ular bir-birini to‘ldiradi, yaxlit asarning bo‘laklari sifatida taassurot uyg‘otadi.

Ma‘lumki, Iskandar Zulqarnayn faoliyati bog‘liq rivoyatlar birinchi jilddagi öga (tajribali, aqlli, ko‘p yashagan odam) (117), uyg‘ur (135), chigil (374), tutmach (422); uchinchi jilddagi turkman (419-423) so‘zlari izohini berishda keltirilgan.

Nasriy parchalarning bir-biriga aloqadorligini quyidagilarda ham ko‘rish mumkin:

1. Iskandar Zulqarnaynning harbiy yurishi va turk xoqoni Shu askarlari bilan to‘qnashuvi tasviri mavjudligi. Chunonchi, “Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo‘lladi. Ular kechasi Zulqarnaynning oldingi askarlariga hujum qildilar va yengdilar” (I t. 117). “Zulqarnayn uyg‘ur viloyatiga yaqinlashgach, turk xoqoni unga to‘rt ming odamni yo‘lladi” (I t. 135).

2. Zulqarnayn nomining keltirilishi. “Devonu lug‘otit turk ” asari I t., 117-betda to‘rt marta, 422- betide ikki marta, shuningdek, III t., 419-423- betlarda o‘n bir marta Zulqarnayn, Iskandar Zulqarnayn shakllarida uchraydi (ko‘rsatilgan sahifalarning barchasida rivoyat keltirilgan).

3. Ba‘zi joy, urug‘-qabila, xalq, taom, (va b.) nomlari paydo bo‘lishining Iskandar yurishlari bilan bog‘lab talqin qilinishi. “Turk askarlaridan biri Zulqarnayn askaridan birini qilich bilan urib kindigigacha ikkiga ajratib yubordi. “O‘lgan askarning belbog‘ida oltin hamyon bor edi. Hamyonga qilich tegib kesildi. Undan qonga bo‘yalgan oltinlar yerga sochildi. Ertasi ertalab turk askarlari qonga bo‘yalgan oltinlarni ko‘rib, bir-birlariga “bu nima?” deyishar va altun qon- “qonli oltin” deb aytishar edi”. Bu joydagi katta tog‘ shu ism bilan ataldi (I t., 117). Bu nomning keyinroq Altunxan deb ketilgani shu rivoyatga bog‘liq boshqa bir parchada ham ta‘kidlangan (Qarang: Koshg‘ariy, III t., 422), “Uyg‘ur-Zulqarnayn turk shohi bilan sulh qilganda qurgan besh shaharlik viloyat ismi” (I t., 135). Chigil so‘zi haqida shunday deyiladi: “Zulqarnayn arg‘ular shahriga yetganda qattiq yomg‘ir yog‘ib, yerlar loy, botqoq bo‘lib ketgan va Iskandar yurolmay qiynalgan. U xafa bo‘lib, forscha “in chi gil ast” – bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz deb g‘azablangan. So‘ng u yerda

bir bino qurishga buyurdi, so‘ng bu kunlarda chigil deb ataluvchi qo‘rg‘on bino qilindi. Shu yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) deb ataldilar” (I t., 374)

Turkman so‘zi haqida. “Turkman- bular o‘g‘uzlardir. Bu nom bilan atalishida ularda bir hikoya rivoyat bor: Zulqarnayn kelgach, bular unga idrokli odamlar ko‘rindi. Ularda turklarning nishonasi bor edi. Ulardan so‘ramasdan ilgariroq turkmonand, dedi. Bular turklarga o‘xshashdir, demakdir. Shundan so‘ng bu nom bu kungacha ularga nom bo‘lib qoldi” (III t., 422).

Tutmach so‘zi haqida. “Tutmach – turklarning mashhur ovqati. Bu ovqat Iskandar Zulqarnaynga nisbatli ovqatdir. Shundayki, Iskandar zulmatdan chiqqach, oziqlari kamayib qolgan odamlar ochlikdan qo‘rqib, unga: bizni och qo‘yma, och tutma mazmunida tutma ach, qo‘yib yubor, bizlar yurtimizga ketaylik, deganlar. Iskandar bilimdonlar bilan kengashgan va ular shu ovqatni tayyorlaganlar” (I t., 422).

4.Sulh haqidagi e‘tiroflar. “Shundan so‘ng Zulqarnayn turk shohi bilan sulh tuzdi” (I t., 117). “Zulqarnayn turk shohi bilan sulh qilganda qurgan besh shaharlik viloyat” (I t., 135). “So‘ng Zulqarnayn shu nom bilan sulh tuzdi” (III t., 422).

5.Uyg‘ur shaharlarining paydo bo‘lishi ta‘rifi. Eslatilganidek, sulh tuzilgandan keyin besh shaharlik viloyat vujudga keltiriladi. M.Koshg‘ariyning yozishicha, Sulmi, Kuju, Beshbaliq, Janbaliq, Yangibaliq shaharlari shunda paydo bo‘lgan (I t., 136). Bu ma‘lumot asarning III tom 422- betidagi parchada “Zulqarnayn Shu bilan sulh tuzdi. So‘ng uyg‘ur shaharlarini bino qildi” tarzida uchraydi.

6.Iskandar va turk shohi – Shu qo‘shinlari to‘qnashuvi uyg‘urlarga yaqin joyda bo‘lib o‘tganligi haqidagi ma‘lumotlar. “Muhammad Jakir To‘qqaxonning o‘g‘li Isrofil To‘g‘ontekin otasi0dan menga shunday xabar qildi (ya‘ni otasi so‘zlab berganini aytdi): “Zulqarnayn uyg‘ur viloyatiga yaqinlashgach, turk xoqoni unga to‘rt ming odamni yo‘lladi” (I t., 135). “Shoh Shu Chinga yetdi. U Zulqarnayn orqasiga tushgan edi. Uyg‘urlarga yaqin bir yerda Shu Zulqarnaynga askar yubordi” (III t., 422). “Devonu lug‘otit turk”ning I tom 117-betida keltirilgan rivoyatda esa, “Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo‘llagani” aytiladi. Bunda ham Chin deyilganda, uyg‘urlar yashaydigan joy tushuniladi. Negaki, M.Koshg‘ariyning “Tawg‘ach” so‘ziga izoh berishicha, “Chin aslida uchtadir: 1.- Yuqori Chin – bu sharqda bo‘lib, bunga Tawg‘ach deyiladi. 2.- O‘rta

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 4.9 / 2023

Chin. Buni Xitoy deyiladi. 3.- Quyi Chin, buni Barxan deyiladi va u Qashqardadir, tawg‘ach-uyg‘ur. U “tat”dir. Ular Chin, ya’ni Tawg‘achda yashaydilar. (I t., 423).

Umuman, “Devonu lug‘otit turk”da uchraydigan Iskandar Zulqarnayn bilan bog‘liq rivoyatlar qiyoslab o‘rganilganda, ularda yana bir qancha mushtarak jihatlar mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Bu- birinchidan. Ikkinchidan, ularda garchi Iskandarning bosqinchilik yurishi salbiy hodisa sifatida ko‘rinsa-da, u sulh yo‘lini tutgan (majbur bo‘lsa-da) va shaharlar bunyod qilgan kishi sifatida ta’riflanadi. Bu yuqoridagi manbalardan olingan parchalarni umumlashtirgan holda qaralganda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi:

Mahmud Koshg‘ariy turkiy xalqlar o‘rtasida bo‘lib, ularning urf-odati, til va adabiy boyliklarini o‘rganib yurar ekan, unga Muhammad Jaqir To‘nqaxonning o‘g‘li Isrofil To‘g‘antegin otasidan eshitgan turk xoqoni Shu haqidagi bir rivoyatni aytib beradi. Bu rivoyatda Iskandar turkiylar mamlakatiga bostirib kelganida Shu ismli xoqon unga qarshi kurashganligi voqyealari aks etgan. Rivoyat yoki doston parchalari devonning I va III kitoblarida o‘rin olgan. Parchalar mazmunan bir biriga bog‘langanida ulardan tugal bir syujetga ega bo‘lgan asar yuzaga keladi. Bu asarni syujetni rivojlantiruvchi qahramonlar nomi bilan shartli tarzda «Turk xoqoni Shu va Iskandar» dostoni deb atash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdiev X., Rajabov D. “Devonu lug‘otit turk”dagi she’riy parchalarda qofiya. Monografiya. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
2. Berdiev X. “Devonu lug‘otit turk”dagi she’rlarning lingvopoetik tahlili. Monografiya. – Samarqand, 2020. SamISI Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya qilingan. MChJ “Navruz Poligraf” matbaa bo‘limida chop etildi. 26.11.2020. – 116 bet
3. Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika (Aruz, qofiya, badiiyat ilmi istilohlari tarixiga oid). – T., 2001.
4. Asallaev A., Rahmonov V., Musurmonqulova F. Badiiy san’at jozibasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005.
5. O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at (Tuzuvchilar – P.Shamsiev, S.Ibrohimov). – T., 1953.
6. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik, I tom. – Toshkent, 1960.
7. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik, III tom. – Toshkent, 1963

